

قرآن و واژگان بیگانه

مسعود ربیعی آستانه

آیا قرآن به زبان عربی ناب نازل شده است یا اینکه مواد و عناصری از زبانهای دیگر نیز در آن می توان یافت؟ آیا اگر بگوییم قرآن از زبانهای دیگر واژه هایی وام گرفته یا اقتباس کرده، دچار لغزش و اشتباه شده ایم؟ وام گیری قرآن از این زبانها چگونه بوده است؟ و اساساً چرا قرآن کریم به زبان عربی نازل گردیده و مزیت و رجحان زبان عربی نسبت به سایر زبانها عالم در چیست؟ این پرسشها و سؤالاتی دیگر از این دست، در نوشتار حاضر مجال طرح و بررسی یافته است.

داوری درباره زبان عربی همواره به نوعی با پیرایه همراه بوده است، یا از افراط در ارزیابی، این زبان را تا عرش بالا برده و یا از شدت نفرت به زمین می کوبند. زمانی نویسنده ای چون توماس کارلایل (۱۷۹۵ - ۱۸۸۱م) اسکاتلندی و نویسنده کتاب معروف «قهرمان و پرستش قهرمانان» (The

Hereoes and Heroes Worship) برای آموختن زبان عربی به بغداد رفته و سرانجام در کمبریج استاد زبان و ادبیات عرب می شود. ۱ و زمانی دیگر ژان ژاک دریدا (متولد ۱۹۳۰م) زبان شناس ساختارگرای فرانسوی می گوید: «زبان عربی کوششی است برای پوشش حقایق»! ۲

جدا از داوری های درست و نادرست در این باره، ارزش زبان عربی در ارتباط با قرآن است که معنی دار می شود؛ یعنی چون قرآن به زبان عربی نازل گردیده، زبان عربی نیز به یمن و برکت وحی، ارزش ویژه یافته است، بنابراین بایسته است که خالصی ها و ناخالصی ها در این زبان، بویژه در نصّ (قرآن کریم) پالوده شده از یکدیگر متمایز گردند.

همان گونه که در عرف عام نیز متداول است که: «شرف المكان بالمکین» ارزش مکان، به کسی است که در آن مکانت یافته، شرافت زبانها نیز بسته به محتوای کلامی آن زبانهاست و درباره زبان عربی، تمامی شرافت از آن اعتبار و قدوسیت وحی «Revelation» است، نه اعتبار خود عربی به دلیل عربیت آن، و این موضوعی است که اندیشمندان عرب نیز بدان باور و اقرار دارند؛ زیرا نشر قرآن کریم در دوره ای برای ادبای عرب به عنوان نثر معیار تلقی می شد و به همین علت در گذشته دور بسیاری از کتابهای علمی فلسفی و طبّی و ادبی و ... به زبان عربی نگاشته می شد و این نبود مگر به دلیل رسوخ روح فرهنگ والای وحی در اذهان و افکار مردم؛ بویژه خواص از دانشمندان!

اینکه در قرآن کریم پاره ای از واژگان غیرعربی آمده، مورد اذعان همه مفسران پیشین اسلام بوده است. ولی بعدها یعنی در دوران حکومت ابوجعفر هارون الرشید (متولد ۱۴۹ق / ۷۶۶م)، (چهارمین خلیفه عباسی) که مصادف با جزمیت (Bigotry) قدیم بودن قرآن بود، این موضوع به شدت مورد انکار قرار گرفت و ابوعبیده معمر بن مثنی که تباری ایرانی - یهودی داشت، یکی از کسانی بود که به شدت با وجود و رهیافت واژگان غیرعربی در قرآن مخالفت داشت تا آنجا که از او نقل شده: «هر که ادعا کند که در قرآن جز به زبان عربی کلمه ای وجود دارد، به خداوند افترا زده است» ۳.

در حدیثی نیز از امام صادق (ع) آمده است که: «عربی مبین، یعنی زبان عربی مدلول زبانهای دیگر را مشخص می کند، ولی زبانهای دیگر مدلول زبان عربی را روشن نمی کنند». که خود بحثی است

عمیق که آیا این مدلول، زبانی است یا کلامی؟ آیا نحوی و دستوری است و یا تفسیری و هرمنوتیک است؟

به کارگیری واژگان بیگانه در قرآن به هیچ وجه از اصالت زبان عربی نمی‌کاهد و منافاتی نیز با آن ندارد؛ زیرا قرآن به زبان رایج قوم عرب که خود از تأثیرات و تأثرات زبانهای دیگر اقوام برکنار نبوده، سخن گفته است و نکته مهم تر اینکه قرآن در این اخذ و اقتباس مانند یک مهندس و معمار عمل کرده؛ یعنی از مصالح موجود و به میراث مانده بناهای زبانی ملل گذشته به نفع فرهنگ مطلوب وام‌گیری کرده و بهترین نتایج را نیز از این وام‌گیری به دست آورده است. ۴

استدلال اصلی منکران ورود واژگان بیگانه (غیرعربی) در قرآن، استناد بدین آیه است که می‌فرماید:

«و لوجعلناه قرآناً عربياً أجمعياً لقالوا لولا فصلت آياته أ أعجمی و عربی قل هو للذین آمنوا هدی و شفاء للذین لایؤمنون فی آذانهم وقر و هو علیهم عمی أولئک ینادون من مکان بعید» فصلت / ۴۱

و اگر این کتاب را قرآنی غیر عربی گرانیده بودیم، قطعاً می‌گفتند: چرا آیه‌های آن روشن بیان نشده؟ کتابی غیرعربی و [مخاطب آن] عرب زبان؟» بگو: این [کتاب] برای کسانی که ایمان آورده‌اند، رهنمود و درمانی است و کسانی که ایمان نمی‌آورند در گوش‌هایشان سنگینی است و قرآن برایشان نامفهوم است، و [گویی] آنان را از جایی دور ندا می‌دهند. ۵.

اما باید بدین نکته توجه داشت هیچ زبانی نیست که از زبانهای دیگر اثر نپذیرفته باشد، ۶ با نفس اثر‌پذیری مشکل پیش نخواهد آمد، مشکل از آنجا پدیدار خواهد شد که پس از اخذ و اقتباس زبانی توسط قومی، هویت ملی و فرهنگ قومی محو و نابود گردد؛ نظیر آنچه که بر مردم مصر پس از فتح اسلام در آن دیار رفت.

قرآن کریم که در قدسیت و الوهیت آن جای هیچ‌گونه شکی نیست، از وام‌گیری و تأثیرپذیری زبانهای بیگانه هیچ‌ابایی نداشته است، چنان که اقتباس و وام‌گیری از زبانهای دیگر یک اصل بسیار مهم در ارتباط فرهنگی بین الملل به شمار می‌آید.

وام‌گیری قرآن کریم از زبانهای دیگر، نه به این معنی است که خود چیزی برای گفتن نداشته، و نه به معنای التقاط و آمیختگی زبانی می‌باشد؛ بلکه به معنای این است که قرآن بهترین واژگان هر زبان را که مناسب برای القای مفاهیم ربّانی خود دیده چونان ظرف و پیمانه‌ای برای ریختن مظهر معنوی کلمه به کار گرفته و با همه این‌ها به‌گزینی‌ها باز می‌بینیم که این ظرف واژگان، ظرفیت دلپذیری را برای حفظ و نگهداری مفاهیم وحی در بسیاری از موارد دارا نیست و به قول مولوی:

کاشکی هستی زبانی داشتی   تا زهستان پرده‌ها برداشتی

افزون بر اینکه چه بسا وام‌گیری از زبانهای دیگر، عاملی برای جذب و دعوت دیگر اقوام که واژگانی از آنان در قرآن اجازه ورود یافته است، تواند بود.

یکی از آثار ارزشمندی که به بررسی واژگان بیگانه در قرآن پرداخته، کتابی است به همین نام از تصنیفات سرآرتور جفری که ذیلاً درباره آن خواهد آمد:

«Jeffery, Arthur: The Foreign Vocabulary of the Qura'n, Baroda»

همان‌گونه که در مشخصات کتاب‌شناسی آمده، کتاب در سال ۱۹۳۸ میلادی در باروده (بارودا)، شهری در گجرات، واقع در ایالت بمبئی هند چاپ شده ۷، و با فاصله زیاد، ترجمه چاپ اول آن به

خامه دکتر فریدون بدره ای و با پیشنهاد اولیه زنده یاد مجتبی مینوی در سال ۱۳۷۲ ترجمه و توسط انتشارات توس (به مدیریت محسن باقرزاده) در ۴۳۱ صفحه چاپ شده است. ۸. از مترجم کتاب، شاهد ترجمه های خوبی بوده ایم ۹ که در این ترجمه نیز کار بسیار سنگین و پخته ای را به دوستداران علوم قرآنی ارائه کرده است.

از زندگی مصنف کتاب چیزی نمی دانیم، سال ولادت و درگذشت او نامعلوم است، بعضی ملیت او را انگلیسی، پاره ای استرالیایی و برخی نیز ترکیبی استرالیایی - امریکایی می دانند، ۱۰ ولی این اندازه می دانیم که تحصیلات خود را در دانشگاه امریکایی قاهره پایان داد و تمام تحصیلات او در حوزه علوم قرآنی بوده است.

آرثور جفری از سامی شناسان بنام بوده و آن گونه که از مطالب و مفاد کتاب واژگان دخیل بر می آید، افزون بر تسلط به زبانهای رایج اروپایی به همه زبانهای سامی و شاخه های زبانی آنها احاطه و تسلط غریبی داشته است!

آرثور جفری در حوزه قرآن پژوهی تلاشهای ارزنده ای داشته و آثاری از خود بر جای نهاده که از قرار زیر است:

۱. تحقیق کتاب المصاحف ابي داود سجستانی (م ۳۱۶هـ. ق) با مقدمه ای در ۱۷ صفحه به ضمیمه کتاب معروف خود به نام:

Material for the study of the Text of the Qoran, Leiden

یا: «موادی برای بررسی تاریخ نص قرآن» که در سال ۱۹۳۷ به چاپ رسیده است. کتاب یادشده سالها جزء آثار مفقود بوده و اولین بار آرثور جفری موفق به پیدا کردن آن شد و از این راه کمک شایان توجهی به علوم قرآنی کرد.

۲. مجموعه ای از نصوص قرآنی که در مجله العالم الاسلامی (۱۹۳۵م) و روزنامه الشرق الأوسط (۱۹۴۷م) چاپ شد.

۳. پژوهشی پیرامون کتاب «مختصر شواذ القرائات» ابن خالویه.

۴. واژه های دخیل در قرآن مجید، که بدان خواهیم پرداخت.

۵. تصحیح و چاپ کتاب «مقدمتان فی علوم القرآن» همراه با مقدمه ای به زبان عربی، چاپ در دارالساوی، قاهره، (۱۹۳۷م).

۶. «ابوعبیده و القرآن».

۸. «قراءه زید بن علی»، چاپ شده در مجله پژوهشهای شرقی (۱۹۳۷ - ۱۹۴۰م).

۸. «الفاتحة»، لیدن (۱۹۳۹م).

۹. «طریق نگارش قرآن در سمرقند»، مجله شرقی امریکا (۱۹۴۲م).

۱۰. «قرآن»، مجله شرقی نو (۱۹۳۲م) ۱۱.

۱۱. «الاختیار فی الإسلام».

۱۲. «الجدل الإسلامی و المسيحی».

۱۳. «تاریخ محمد(ص)».

۱۴. «الأدب المناهض للنصرانية».

۱۵. «نصاری مکه».

۱۶. «الإسلام».

۱۷. «الحركات الإسلامية» ۱۲.

آرثور جفری در کتاب واژگان بیگانه در قرآن مجید، همچون سیوطی، رده بندی زبانهای زیر را در اقتباس واژگان قرآن می پذیرد که عبارتند از:

۱. حبشی، ۲. فارسی، ۳. رومی، ۴. هندی، ۵. سریانی، ۶. عبرانی، ۷. نَبَطی، ۸. قِبطی، ۹. ترکی، ۱۰. زنگی، ۱۱. بربر ۱۳.

واژگان دخیل در قرآن از دیدگاه آرثور جفری ۳۱۹ واژه می باشد که به ترتیب حروف الفبا عبارتند از:

أب	إسرائيل	باب	بهیمه	جالوت
أباییل	أسس	بابل	بور	جُبّ
إبراهیم	أسلم	بارک	بیع	جِبت
إبریق	إسمعیل برء	تاب	جبریل	جبریل
إبلیس	الأعراف	برزخ	تابوت	جبین
أجر الله	برهان	تُبّع	جزیه	
أخبار	اللهم	بروج	تتبیر	جلایب
آدم الیاس	بَشَرَ	تجارة	جناح	
إدریس	الیسع	بَطَل	تجلی	جَنّة
أرائک	امّه	بَعَل	تسنیم	جُند
إرم أمر	بَعیر	تفسیر	جهنم	
آزر امشاج	بغال	تنور	جودی	
أساطیر	آمن	بلد	توّاب	حَبَل
أسباط	إنجیل	بناء	توراه	حزب
إستبرق	آیه	بنیان	تین	حَصَدَ
إسحق	أیوب	بهتان	جواب	حِصن
حطّة رجز	سَبَّح	سوار	طالوت	
حکمه	رجیم	سبیل	سوره	طبع
حنان	رحمن	سَجَدَ	سَوط	طبق
حنیف	رحیق	سِجَلّ	سوق	طهر
حواریون	رزق	سَجَّیل	سیما	طوبی
حوب	رقّ	سَجّین	سیناء	طُور
حور الرّقیم	سحتّ	شرک	طوفان	
خاتم رمان	سَحَرَ	شعری	طین	
خُبز روضه	سراج	شهر	عالم	
خردل	الروم	سرادق	شهداء	عبد
خزانه	زاد	سرابیل	شیطان	عبقری

خطی	زبانیہ	سرد	شیعہ	عتیق
خلاق	زبور	سطر	صابئون	عدن
خمر زجاجہ	سفر	صبغہ	عروب	
خنزیر	زخرف	سَفْرَه	صُحْف	عَزَّرَ
خیام زرابی	سفینہ	صدقہ	عُزیر	
داود زکریاء	سَكَّرَ	صدیق	عفریت	
دَرَس	زکی	سَكَنَ	صراط	علیون
دِرْهَم	زکاء	سکین	صَرَح	عماد
دھاق	زنجبیل	سکینہ	صَلَبَ	عمران
دین زوج	سلام	صلوات	عنکبوت	
دینار زور	سلسلہ	صلی	عید	
ذکی زیت	سلطان	صنم	عیسی	
راعنا ساعہ	سَلِّم	صُواع	فاجر	
ربّ سامری	سلوی	صوامع	فاطر	
ربّانی ساھرہ	سلیمان	صورہ	فتح	
ربح سبأ	سنبل	صوم	فَخَّار	
ربّیون	سَبَت	سندس	طاغوت	فرات
فردوس	کافور	مدین	منّ	ہامان
فرعون	کاهن	مدینہ	منافقون	ہاویئہ
فرقان	کبریاء	مرجان	منفوش	وثن
قرطاس	کَتَبَ	مُرسی	منہاج	وردہ
قریئہ کرسی	مریم	مہمین	وزیر	
قریش	کَفَرَ	مزاج	مواخر	یأجوج
قسط کنز	مسجد	مؤتفکہ	یاقوت	
قسطاس	کوب	مِشکُ	موسی	یحیی
قسّیسون	کیل	مسکین	مکیال	یعقوب
قصر لات	مسیح	نبی	یغوث	
قطّ لوح	مِشکاء	نبوۃ	یقطین	
قطران	لوط	مِصرُ	نُحاس	یقین
قفل مائدہ	مصور	نذر	یمّ	
قَلَم ماعون	معین	نسخہ	یہود	
قمیص	مالک	مقلاد	نصاری	یوسف
قنطار	مثنی	ملّہ	نمارق	یونس
قیامہ مثقال	مَلِکُ	نوح		
قیوم مثل	مَلِکُ	نون		

کأس مجوس ملکوت هارون

مصنّف اثر، یعنی آرثور جفری جدا از اطلاعات زبان شناسی خاص درباره کلمات، سیر تکوین و تحول واژگان را بر اساس مبنای زبان شناسی (اتیمولوژی) تشریح می کند. صرف نظر از جایجایی شماره آیات که موارد آن بسیار نادر است، آنچه که بیش از هر چیز دیگر خواننده را به تأمل و درنگ وامی دارد، آگاهی های گسترده و دقیق مصنف کتاب در حوزه زبان شناسی است که در خور تحسین فراوان است.

یکی از دین شناسان و ایران شناسان معروف سوئدی به نام جرج گنوویدن گرن ۱۴ Widen Gren)) مؤلف کتاب «محمد رسول الله و معراج او» در فصل هشتم این کتاب، زیر عنوان «عناصر ایرانی در واژگان قرآن» به بررسی کتاب آرثور جفری پرداخته و نقدهایی نیز بر آن افزوده که در ترجمه کتاب آرثور جفری و در قسمت یادداشت هایی بر واژگان دخیل آمده است.

در کتاب واژگان دخیل، شماری از مجلات زبان شناسی فهرست شده است و همچنین به سخن تعداد درخور توجهی از دانشمندان که هر یک در حدّ خود صاحب کرسی و دارای اندیشه خاص در زمینه مورد نظر بودند، استناد شده است، که نام پاره ای از آنها به قرار ذیل است:

کریستین بارتولومه (Bartholome) مؤلف کتاب «فرهنگ باستان».

کارل بروکلمان (Brockelmann) دانشمند آلمانی و مؤلف کتاب «تاریخ ادبیات عرب».

راینهارت دوزی (R. Dozy) دانشمند هلندی و مؤلف کتاب «فرهنگ لغت تکمیلی عرب» در دو جلد.

ریچارد بل (R. Bell) روحانی اسکاتلندی و مترجم معروف قرآن که ترجمه وی در ادینبورگ به چاپ رسید.

زیگموند فرانکل (S. Fraenkel) محقق آلمانی و مؤلف کتاب «واژگان بیگانه».

جوزف هوروویتس (J. Horovitz) پژوهشگر آلمانی و مؤلف کتاب «بررسی های قرآنی».

توری (Torrey) مؤلف کتاب «اصطلاحات بازرگانی - کلامی قرآن».

ایگناس گلدزیهر (Goldziher) مجاری و نویسنده کتاب «تحقیقات اسلامی».

ارنست هرتسفلد (Hertzfeld) آلمانی و مؤلف کتاب «پایکولی» و ۱۹۰ عنوان کتاب و رساله دیگر.

هیرشفلد (Hirschfeld) مؤلف کتاب «تحقیقات جدید در تفسیر و تصنیف قرآن».

دیوید ساموئل مارگلیوث (Margoliuth)

آلفونس ژوزف مینگانا (Mingana) نویسنده کتاب «تأثیر سریانی بر سبک قرآن».

فرانتس بوهل (Buhl) محقق دانمارکی و نویسنده مقاله «حنیف» در دائرة المعارف اسلام.

کاستی عمده این اثر در ترجمه فارسی آن، نداشتن فهرست آغازین برای یافتن کلمات و همچنین فهرست عام در بخش پایانی کتاب می باشد. همچنین اگر پاره ای از ارجاع های بخش پایانی به صورت گزینشی ترجمه می شد و در اختیار فارسی زبانان قرار می گرفت بهتر بود. امید می رود که در چاپهای بعدی، برخی از کاستیهای کتاب که البته در نگاه کلی به چشم نمی آید، مرتفع شود.

در پایان بجاست که پاره ای از منابع واژه شناسی دینی، برای استفاده خوانندگان محترم آورده شود:
* کتابها:

۱. «بررسی هایی درباره واژه های دخیل فارسی در عربی کهن»، تألیف امیرحسین صدیقی، به زبان آلمانی، چاپ گوتینگن (۱۹۱۹م).
۲. «التذییل و التکمیل لما استعمل من اللفظ الدخیل»، تألیف جمال الدین عبدالله بن احمد بن عبدالعزیز البشیشی (۸۲۰ - ۷۶۲هـ. ق). این کتاب ذیل و تکمله ای بر «المعرب» جوالیقی است.
۳. «تفسیر الألفاظ الدخيلة فی اللغة العربیة مع ذکر أصلها بحروفه»، به اهتمام یوسف توما البستانی، چاپ مصر (۱۹۳۲م).
۴. «تکمله اصلاح ما تغلط فیہ العامّة»، تحقیق عزالدین تنوخی، این رساله در حاشیه «المعرب» جوالیقی چاپ شده است.
۵. «الألفاظ الفارسیة المعربة»، تألیف ادی شیر، چاپ ۱۹۰۸م، بیروت.
۶. «الألفاظ المعربة الموضوعة»، تألیف عمر رضا کحاله، چاپ دمشق.
۷. «راه های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی»، تألیف آذرتاش آذرنوش، چاپ دوم همراه با تجدید نظر، بهار ۱۳۷۴.
۸. «رساله ای در باب واژه های ایرانی در آرامی»، تألیف تلگدی.
۹. «زبان شناسی و زبان فارسی»، پرویز ناتل خانلری، تهران، ۱۳۴۳.
۱۰. «شفاء الغلیل فی کلام العرب من الدخیل»، تألیف شهاب الدین خفاجی (متوفی در ۱۰۶۹).
۱۱. «فرهنگ واژه های فارسی در زبان عربی»، گردآوری محمدعلی امام شوشتری، چاپ ۱۳۴۷ در تهران، انجمن آثار ملی.
۱۲. «مباحثی در فقه اللغة عربی»، دکتر رمضان عبدالتوّاب، ترجمه حمید رضا شیخی، مشهد، ۱۳۶۷، آستان قدس رضوی.
۱۳. «المعرب من الکلام الأعجمی»، تألیف ابومنصور موهوب بن احمد جوالیقی (متوفی در ۵۳۹ یا ۵۴۰ هـ. ق)، تحقیق احمد محمد شاکر.
۱۴. «معجم المعربات الفارسیة»، تألیف دکتر محمد التونجی، نقد و بررسی از محمدعلی سلطانی، مجله آیین پژوهش، شماره ۷۵، صفحات ۷۳ - ۶۸.
۱۵. «مفتاح السعادة و مصباح السیادة»، طاش کبری زاده (۲جلد)، طبع حیدرآباد، (چاپ ۱۳۲۸).
۱۶. «واژه های معرب در صراح»، دکتر صادق کیا، فرهنگستان زبان ایران، ۱۳۵۲.
۱۷. «واژه های معرب در منتهی الإرب»، دکتر صادق کیا، فرهنگستان زبان ایران، ۱۳۵۲.
۱۸. «واژه های معرب در فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع»، دکتر صادق کیا، فرهنگستان زبان ایران، ۱۳۵۷.
۱۹. «واژه های معرب در کنز اللغات و منتخب اللغات»، دکتر صادق کیا، فرهنگستان زبان ایران، ۱۳۵۷.
۲۰. «واژه های دخیل آرامی در زبان عربی»، تألیف زیگموند فرانکل.
۲۱. «واژه های بیگانه در قرآن»، تألیف دوراک (Dovrak): fremwörter im koran

* مقالات:

۲۲. قرآن کریم و زبان‌شناسی، مهدی عصار، بینات، سال هشتم، شماره ۳۰، تابستان ۸۰، صفحات ۵۶ - ۶۹.

۲۳. نامه فرقان، مسعود ربیعی آستانه، بینات، شماره ۳۰، تابستان ۸۰، صفحه ۱۲۰ - ۱۲۲.

۱. کارلایل در ۴ دسامبر ۱۷۹۵ در شهر بازار کوچک اکلکفکان (Ecclefechan) ولادت یافت. او همچون امرسون معتقد به تأثیر وجود قهرمانان در شکل‌گیری و روند حرکت تاریخ بشری است، و به حضرت علی(ع) نیز با همین دید نگریسته از جمله می‌گوید: «این دست کوچک که در آن دست بزرگ قرار گرفت، مسیر تاریخ را عوض کرد». (منظور بیعت علی(ع) با پیامبر(ص) است). از آثار دیگر اوست: زندگانی فردریک شیلر، تاریخ فردریک کبیر و انقلاب فرانسه. برای اطلاع بیشتر از او بنگرید به: الأبطال، محمد رسول الهدی و الرحمة، ۲۹-۲۸، داستان غدیر، ۱۷۴، کارلایل (Carlyle) تألیف: ا. ل. لوکن (A.L. Lequeshe)) ترجمه ابوتراب سهراب، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۶۹ (۱۶۹ صفحه).

۲. دریدا بر موضوع واسطه آگاهی و زبان به منزله زمینه ضروری فهم تأکید دارد. برای اطلاع از افکار او بنگرید به:

Derrida, Jacques: Spech and Phenomena and other Essays on
Musserls' the or yof sigh. Trans and in tro

David B. Allisonil: North Western university, 1973, Jacqucs
Derrida, Writting and Difference, Trance. Alan Bass, Roteldge and
Kegan Paul, London 1978

و همچنین برای مقایسه عربی با زبان فارسی، ر.ک: «مقدمه کتاب تحول خلاق» اثر هانری برگسون، ترجمه فارسی از مهندسی علیقلی بیانی، همچنین فصلنامه نامه فرهنگ، شماره ۱۵-۱۴، تابستان و پاییز ۷۳، مقاله ژان لاکوست تحت عنوان هابرماس و گفت و گوی آزاد، ترجمه ابراهیم صبوری، صفحه ۱۳۳ | در خصوص اطلاع از ساختارگرایی و تفکر مدرنیته که دریدا از آن سخن گفته است. همچنین فصلنامه فرهنگ، شماره ۱۸، تابستان ۷۴، مقاله اختلاف هابرماس و ژان فرانسوا لیوتار در باب وضع پست مدرن از ریچارد رورتی، ترجمه مهدی قوام صفری.

۳. برای اطلاع از او بنگرید به: الفهرست ابن الندیم صفحات ۵۶ - ۵۳، وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان، ۳/۳۸۸ و ...

۴. بنگرید به بحثی که ایزوتسو از سیر واژه «کریم» از جاهلیت تا مفهوم قرآنی آن دارد، در کتاب: خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام.

۵. ترجمه آیه از دکتر محمد مهدی فولادوند می‌باشد.

۶. برای مزید اطلاع در این باره بنگرید به: زبان شناسی و زبان فارسی، دکتر پرویز ناتل خانلری، صفحات ۲ - ۱۱۱.

۷. ر.ک: فرهنگ معین، جلد پنجم (اعلام)، انتشارات امیرکبیر.

۸. پیش از این نیز در فصلنامه بینات، شماره ۳۰، تابستان ۸۰، مقاله با عنوان «نامه فرقان» نگارنده به معرفی این کتاب پرداخته است.
۹. از جمله کتابهای ذیل تعلیم مغان از: آر. سی زمز/ مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید از ایزوتسو.
۱۰. از جمله بنگرید به منابع ذیل:
- الف. دانشنامه قرآن، جلد اول، زیر نظر بهاءالدین خرمشاهی، مدخل جفری.
- ب. قرآن از دیدگاه ۱۱۴ دانشمند جهان، تهیه و تنظیم مهدی علیقلی، قم، چاپ سینا (۱۳۵۷) این کتاب از نظر ارجاع، ضعیف است.
- ج. المستشرقون، نجیب العقیقی، ۳/ ۱۵۸. در این کتاب ۱۷۰۰ مستشرق همراه با ۴۰۰۰ جلد کتاب مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته اند و در سال ۱۹۵۱ میلادی از طرف سازمان فرهنگی یونسکو با ترجمه های انگلیسی و فرانسه و اسپانیایی منتشر شده است.
- د. الأعلام، خیرالدین زرکلی.
- و. رویکرد خاورشناسان به قرآن، تألیف تقی صادقی، انتشارات فرهنگ گستر، ۱۳۷۹.
۱۱. رک: قرآن از دیدگاه ۱۱۴ دانشمند جهان، ۱۲۵.
۱۲. رک: رویکرد خاورشناسان به قرآن، تقی صادقی، صفحه ۲۲۸.
۱۳. برای مزید اطلاع، رک: پیشگفتار کتاب «واژگان دخیل در قرآن» صفحات ۹۵ - ۶۷؛ الإیتقان فی علوم القرآن، تألیف سیوطی؛ رساله المتوکللی از سیوطی.
۱۴. ویدن گرن واشتیک ویکاندر از شاگردان هنریک ساموئل نیبرگ (متولد ۱۸۸۹م) ایران شناس بزرگ سوئدی بودند، از دیگر آثار ویدن گرن عبارتند از: «مواضع و دستاوردهای تاریخ ادیان ایران» (نومن، ۱۹۵۵) و «مانی و تعلیمات او»، ترجمه نزهت صفای اصفهانی، (تهران، ۱۳۵۲).

